

Erbetligi Tañry isleýärmí?

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Erbetligi Tañry isleýärmí? ERBETLIGI TAÑRY ISLEÝÄRMI?

1.

Hemmeler deňgyraňly şertlerde dogulanok. Ilkibaşdan käbir maşgalalaryň mümkinçilikleri tapawutly: güzeran çeşmesi we bilim derejesi, ýaşayan ýeriniň şertleri, ýaşayan döwletiniň üpjün edýän howpsuzlyk we jemgyýetçilik hyzmatlary birmeňzeş däl.

Zulumlaryň, adalatsyzlyklaryň uruşlaryň döredýän şerdir erbetlikleri-de her kesi birmeňzeş şekilde uranok: bombalaryň astynda dünýä inýänem bar, synasynyň birini ýitirip ömür tanapy üzülýänem bar. Aç-suwsuzlykdan gury ham-gury süňk bolup amanadyny tabşyran çagalar kimdir birileri üçin bary-ýogy gynanç bilen serediljek fotosuratdan başga zat däl. Haýsydyr bir ogrynyň, ganhoryň ýa-da neşekeşiň çagasydygyna garamazdan durmuşda öz ugur-ýoluny tapjak bolup çyrypnyňlaram bar. Hut şolar ýaly ýetginjegiň dady-perýady häzirem gulaklarymda ýaňlanyp dur:

“Halypa, sen haýsy adalatdan söz açýarsyň, Tañry hakykatdanam barmyka beri?”

• GADYMY ÇEKIŞME

Ýokardaky ahy-nalanyň garşylyklaýyn meselesi filosofiýanyň we

dinler taryhynyň iň gadymy çekişmesidir. Birem tebigy ýagdaýlardan we hadysalardan gelip çykýan ýer titremeler, gahatçylyklar, keselçilikler bar, bulam çekişmäniň başga bir ugry.

Teodiseýa – absolýut ideal Taňry bilen erbetlik düşünjesini nädip bir ýere jemläp bolarka diýen meseläni düşünme taglymydyr.

Ellinistik filosofiýanyň iň görnükli wekili Epikur şer problemasyňy logiki zemine şeýle oturdýar:

“Taňry ýa-ha erbetlikleri dep etmek isleýär, ýöne güýji ýetenok, ýa-da güýji ýetýär-de, emma Ol muny beýtmek islänok. Ýa-da Ol muny ne isleýär, ne-de muňa güýji ýetýär, ýa-da hem-ä isleýär, hemem güýji ýetýär. Eger muny isläp, güýji ýetmeýän bolsa, diýmek Ol güýçsüz bolmaly, bu bolsa Taňra mahsus zat däl, eger güýji ýetip, düzetmek islemeýän bolsa, Ol erbet niýetlidir, bulam edil ýaňky ýaly Taňra mahsus gylyklar bilen bir ýere sygyşjak zat däl, eger ne isläp, ne-de güýji ýetýän bolsa, Ol hem-ä erbet niýetli, hemem güýçsüzdür, bu ýagdaýda ol eýýäm Taňry däl, eger hem isläp, hemem güýji ýetýän bolsa – bu eýýäm Taňra ýaraşýan häsiýetdir. Şeýle bolýan bolsa erbetlik haýsy nireden gelip çykýar ýa-da Taňry neçüýn olary başymyzdan sowanok?”

Şotland filosofy Dewid Ýumyň soraglary-da şeýle: «Taňry erbetligiň öňüni aljak bolýar-da, muňa güýji ýetenokmy? Eger şeýle bolsa, Ol güýçsüzdür. Ýa-da güýji ýetýär-de, öňüni alasy gelenokmy? Eger şeýle bolsa, Onuň niýeti gowy däl. Hem güýçli, hem gowy bolýan bolsa, şunça erbetlikler nädip we nireden peýda bolýarka?”

• KOGNITIW ÇÄK BÖWEDI

«Taňry absolýut gowy bolsa, näme üçin erbetlige ýol berýär?» soragy ateizmiňem esasy üns berýän argumentidir: erbetligiň bar bolşy ýaly hemme zady bilýän we sap gowy Taňrynyň bolmaga haky ýok, onsoňam Taňrynyň barlygy erbetligiň barlygy bilen bir ýere sygyşmaýar, çünki bu akla sygyjak zat däl. Bu garaýşa

garşy çykan teistlerem erbetligiň Taňrynyň garşysyna delil bolup bilmejekdigini öňe sürýärler we makul tutaryklat tapmaga çalyşýarlar, şeýlelikde teodiseýa ýörelgesi emele gelýär.

Şu ýerde, rugsat berseňiz, şü pikirimi paýlaşasym gelýär: Taňry rasional zemine çekilmeýär, şol sanda akyl öz çäklerini aşýan transsendental (müteal) barada netijä gelip bilmez. Kognitiw (bilişsel) çäk muňa böwetdir. Akyl öz çäginde aşýan meselelerde diňe çaklamalary öňe sürüp biler.

Filosoflardyr akyldarlaryň dürli-dürli çemeleşmelerini muňa mysal hökmünde görkezse bolar. Galyberse-de bu garaýyşlaryň hiç biri absolýut we gutarnykly däldir. Çünki Taňrynyň myrady diňe Taňra aýandyr. Emma bu ýagdaý pikirlenmäge päsgel berip bilmez. Çekişmelere girmek oý-pikirimizi kämilleşdirmek nukdaýnazaryndan diýseň möhümdir. Hatda bu imanyň sagdynlygy üçin gereklidir. Pagta ýüpe baglanan imandan hiç kimse gowulyga garaşmasyn.

Eýsem, akyldarlar erbetligi nähili tutaryklandyrýarlarka? Bu barada indiki söhbetimizde durup geçeris.

2.

Gurakçylyk, gahatçylyk, ýer-titremler, kynçylyklar, dert-aladalar, keseller, bela-beterler ýaly adamyň güýjüniň we erk-ygtyýarynyň çäginde daşarda bolup geçen hadysalaryň döreýşiniň düşündirilişi köplenç diýen ýaly adamlary kanagatlandyрмаýar.

Tebigy erbetlik problemasy ahlak erbetligi problemasyyna görä has çylşyrymly we çekişmä açykdyr. Gadymy Gresiyadan biziň günlerimize çenli dürli pozisiýalardan meseläni jedelleşen akyldarlar kämahal biri-birleriniň üstüni ýetirýän, kämahalam biri-birlere çapraz pikirleri orta goýupdyrlar. Ilki musulman dünýäsine ser salalyň.

Eşariler we mutezililer (şol sanda olara ýakyn maturidiler) Taňry göz önüne getirmelerinde iki dürli düşüňjä wekilçilik edipdirler. Eşarileriň pikirine görä tebigy hadysalaryň sebäplerini bilmek mümkin däl.

Taňry öz mülkünde islän zadyny etme ygtyýarlygyna eýedir, Onuň

işlerinden bir hikmet, bir maksat gözlenmeyär.

Adamyň eradasy Taňrynyň eradasyndan özbaşdak däldir. «Adam – şemalyň ugruna galgaýan gury ýaprak mysalydyr» diýen Jebriýäniň sözi muňa pikirdeş jümledir.

Mutezile älem-jahandaky erbetlikleriň adalat zemininde okalmagynyň gerekdigini, şeýle-de hiç bir erbetligiň Taňra ýöňkelip bilinmejegini öňe sürýär. Olar erkin çemeleşmeleri halaýar, adamy adam eden we erada kylan barlykdyr, hususanam eden erbetligiň özünkidir diýýär.

• KELAMÇYLARA WE PELSEPEÇILERE GÖRÄ

Türk alymy Maturidi ýagşylygyň we ýamanlygyň biri-birine eriş-argaçdygyny aýdýar we bu ýagdaýy Taňrynyň beýikligi bilen baglanyşdyrýar. Onuň pikirçe islendik zat sap arassa bolmaýşy ýaly, sap erbedem bolup bilmez. Tebigy hadysalar, heläkçilikler, alada-gaýgylyklar diňe synagdyr, olarda bu dünýä we o dünýä dahylly hikmetler bar.

Ilkinji yslam filosofy Kindi «Älemdäki düzgün-nyzam onuň ýaradanyň hikmetine yşarat edýär» diýýär. Faraby metafiziki erbetligi kabul etmeyär, ol «älemiň iň gowy şekilde ýasalandygyny, onda kemçiligiň we adalatsyzlygyň ýokdugyny» aýdýar. Farabynyň pikirçe «Älem bir kosmosdyr (haosa garşy, kemçiliksiz) birligi we bitewiligi aňladýar.» Ahlak erbetligini bolsa Faraby adamyň beden taýdan kemala gelşine we bu bedeniň düzgüne laýyl hereket etmeýänligine we adam eradasyna baglanyşdyrýar.

Ibn Sinanyň kesgitlemesi şeýle: “Eger älem içersine ýagşy-ýaman zatlaryň meýdana geljek hem-de ol ýerdäkilerden, hem-ä dogrulugyň, hemem pisatçylygyň emele gelýän gurluşunda döremedik bolsa, älemiň düzgün-nyzamy asla doly bolmazdy. Çünki bu älemde diňe dogrulyk bar bolan bolsa, bu älem däl-de, başga bir älem bolardy we häzirki gurluşyndan başga bir gurluşda bolmaly bolardy.” Ibn Roştyň pikirçe, erbetlik hudawy eradanyň we adalatyň amala aşmagynda bir serişdedir. Gazaly «Häzirki bolşundan has gowy, has doly we has ajaýyp zat mümkinçilik dahylynda däldir» diýip, bolup-geçýän hemme zady

bitewiligiň üstüni dolduryjy hasaplaýar. Bu çemeleşme ysalam düşünjesinde «bolşundan has gowusynyň bolmagy mümkin däl» görnüşinde giňden ýaýrapdyr.

• TASAWWUFYŇ ÇEMELEŞMESI

Wahdeti-wujut (barlygyň birligi) düşünjesiniň öňbaşçysy Ibn Araby ýagşylyk bilen ýamanlygyň düşündirişini rahmet düşünjesi bilen kesgitleýär. Barlygy tapma, aýan bolma onuň rahmetiiniň tejellisidir. “Rahmetim barça zady gurşap alandyr” ayetyndaky rahmetdir şu. Erbetlik bolsa gowulugyň ýoklugyndan döreýär. «Adamyň edýän işi gowy ýa-da erbet tapawudy ýok, onuň nebsiniň miwesidir, emma külli nebisler ylahy nebis bilen baglanyşyklydyr” diýýär.

Söhbetimizi soňra dowam ederis.

3.

Izmir ýer titremesi jigerlerimizi paralady. Ýitiren adam pidalarymyza rahmet dileýärin. Hemmämize geçdigi bolsun.

Ýene bir gezek şaýat bolduk: bizi ýer sarsgynlary däl-de, ýer sarsgynyna çydamsyz binalar öldürýär. Bular ýaly heläkçilikleri Taňra ýöňkemek ýa-da her ýer sarsgynynda bolşy ýaly gümürtik dil bilen meseläni adamlaryň hüý-häsiýetine, geýnişlerine, zyna, spirtli içgilere baglanyşdyryp “Taňry jezalandyrýar” diýen ýaly wagyzlary etmek erbetligiň aňrybaşydyr.

Şeýle çemeleşmede gezýänlere garaň: tebigaty bilenok, tebigatyň kanunlaryny we işleýşini bilenok, fizikadan ýa-da inženerçilikden başy çykanok, ýer sarsgynlarynyň iň köp bolýan Ýaponiýa ýaly ýurtlaryň ýeten üstünligini bilenok, emma hamana dini bilýärmiş, hamana Taňryny bilýärmiş.

Dine näme ýamanlyk ýeten bolsa, şular ýaly jahyllardan ýetdi. “Jahyllardan yüz öwür” aýatyny ýatladyp, üç hepdeden bəri üstünde durmaga çalyşýan erbetlik problemasyna dowam edeliň.

• HRISTIAN TEOLOGIÝASYNDA ERBETLIK

Dini taglymat bu dünýäniň gurat maşyn ýaly saz işleýändigini

öňe sürýär: hemme zat bolmalysy ýaly we belli bir maksada gönükdirilendir.

“Düzgün-nyzam we maksat” delili teist kesgitlemeleriň iň möhüm tutarygydyr.

Hristian teologiýasynyň düýbünü tutujy hasaplanýan Awreliý Awgustiniň gipotezalary-da iki hepde öň üstünde durlan musulman teologlaryndan üýtgeşik däldir. Ol şeýle diýýär:

“Ýagşylyk – barlygyň çöwre ýüzüdir, ýagny, ýagşylyk barlykda geldi-geçer zat bolup bilmez.

Barlyk – hakykat bolşy ýaly-da gowudyr we barlyk diýmäge mynasyp bolan diňe Taňry bolandygy üçin hökmany suratda Taňry gowudyr. Erbetlik barlykda baglanşykly däldir, ýagny, hiç bir närise erbet bolman, hemme zat älemdäki hudawy garmoniniň bir parçasydyr.”

Günbatar pelsepesiniň görnükli wekili Leýbnis teodiseýa meselesinde filosofik we teologik hakykatlaryň bir-biri bilen çapraz gelmeýändigini öňe sürýär. Leýbnisiň pikiriçe Taňry hemme zadyň iň gowusyny saýlapdyr: “Bolup biläýjek dünýäleriň iň gowusy hemme zada kadry Taňrynyň saýasynda bilnipdir, rövüşsiz gowyny döredip bilmeginden ötri ýaradylmaga saýlanan we hemme zada güýji ýetmesi bilen emele getirilipdir” kesgitlemesi yslam dünýäsiniň görnükli wekili Ymam Gazalynyň pikiri bilen meňzeşlik berýär. Jöhit jemagaty tarapyndan aforoz edilen (çetleşdirilen) we «Etikasy» bilen tanalýan Spinozanyň gelen netijwsi bolsa Ibn Sinaňkydan tapawutly däldir, ol: «Närseler Taňry tarapyn ýaradylan terzinden we düzgüninden başga bir terzde we düzgünde ýaradylyp bilmezler” diýýär. Şonuň üçin Ibn Sina hem «eger şeýle bolýan bolsa, başga bir älem bolardy» diýipdir.

• TEISTLER WE OLARYŇ GARŞYDAŞLARY

Soňky dört ýazgymyň gysgaça mazmunyny aýdar bolsam, Orta asyrlardan modern zamanlara çenli teist akyldarlar erbetligiň ontologik barlygyny inkär edýärler ýa-da adalatyň we ýagşylygyň amala aşmagynda serişde hökmünde kabul edýärler.

Umumy netije şu: erbetlik meselesi Taňrynyň ýokdugyna delil bolup bilmez. Ýöne Dewid Ýum muňa garşy çykýar. Ateizm Ýumyň pikirlerini özlerine esas edip alýarlar we erbetlik bar ýerinde absolýut Taňrynyň boljagyna ynananoklar. Döwürdeş teistler bolsa bu çemeleşmäniň garşysynda erbetligiň barlygyny ykrar edýärler we meseläni erkin erada arkaly çözmäge synanyşýarlar. Erbetligi erkin eradanyň we jogapkärçiligiň çäginde okamaga başlasak, islesegem-islemesegem ahlak zemini emele geler. Indiki hepde ahlak erbetliginiň üstünde durup geçeris.

Aýşe SUJU.

«SÖZCÜ» gazeti, 02.11.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Filosofiýa